

А.В. Сергєєв

Ясинуватський будівельний технікум транспортного будівництва, Україна

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ДОНЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х років

У статті аналізується процес становлення основ громадянського суспільства на Донеччині наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Особлива увага приділена регіональним особливостям даного процесу.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократизація, політичні права і свободи, громадські організації, проблеми ідентичності.

Загальновідомо, що неодмінною умовою становлення демократичної та правової держави є становлення системи суспільних інститутів, котрі утворюють громадянське суспільство. Це завдання завжди залишається першочерговим. Особливої ваги воно набуває в суспільстві, яке тривалий час перебувало в системі тоталітарного й авторитарного державного (політичного) режиму.

Актуальність даної теми пов'язана з потребою переосмислення тих процесів, які передували здобуттю незалежності та супроводжували початковий етап державотворення в Україні. На особливу увагу в даному контексті заслуговує Донеччина, як один із ключових регіонів країни. Формування передумов громадянського суспільства тут мало не лише регіональне а й, за великим рахунком, загальнодержавне значення.

Мета даної статті – прослідкувати процес становлення основ громадянського суспільства на Донеччині наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, у зв'язку з активізацією громадсько-політичних і культурно-національних організацій і товариств у даному регіоні.

Деякі аспекти процесу становлення передумов появи громадянського суспільства на Донеччині наприкінці 1980-х – початку 1990-х років можна прослідкувати в роботах В. Білецького [1], В. Білецького, В. Оліфіренко, В. Тихої [2], Т. Болбат [3], [4], О. Боргардт [5], І. Кононова [6], [7], Г. Куромії [8], В. Моргуна [9] та ін. Однак зазначена тема залишається ще недостатньо дослідженою. З огляду на це наукова новизна даної статті полягає в спробі аналізу всіх передумов розвитку громадянського суспільства на Донеччині наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Розглядаючи громадянське суспільство, слід зазначити, що воно є своєрідною характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини та громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства.

Громадянське суспільство формує державу, а не навпаки. Отже, держава є частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. Громадянське суспільство й держава співвідносяться як ціле та частина, як організм і механізм. Проголошення, виборювання, розбудова держави свідчать про зрілість громадянського суспільства, усвідомлення громадянами спільності своїх політичних інтересів, своїх юридичних прав і обов'язків [10, с. 77, 78].

Важливою особливістю політичного структурування українського суспільства кінця 1980-х років була поява громадських організацій різного політичного й ідеологічного

спрямування. У їх документах і практичній діяльності домінували політичні вимоги та заклики до активних дій, зокрема й у формах непокори наявній владі [9, с. 95]. Так, починаючи з 1988 року на Донбасі розпочався процес національно-культурного відродження як українців, так і представників інших національностей регіону. У 1989 році відбулося організаційне оформлення національно-культурних товариств, котрі виступили в числі ініціаторів відродження національних мов і культур. Процес формування Донецької обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ДТУМ) – першої національно-демократичної організації Донбасу – на початку відбувався в жорсткому протистоянні з обкомом Компартії України. Основним напрямом діяльності національно-культурних товариств регіону на першому етапі був розвиток національних мов [3, с. 213].

Отже, протягом 1989 року на Донбасі, як в цілому й в Україні, йшло активне формування громадських організацій, спрямованих в основному на вирішення національних проблем. Першою масовою громадсько-політичною організацією Донеччини стало Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка (ДТУМ), яке було утворено 14 січня 1989 року. У 1991 – 1992 роках воно мало близько 70 первинних осередків практично у всіх найбільших промислових містах області, 1500 – фіксованих членів і стільки ж симпатиків, членами ДТУМ були понад 30 докторів і кандидатів наук, обласне керівництво та очільники первинних організацій – в основному науковці, вчителі, поети, активні кооператори, в шахтарських містечках – інженери-гірники. Основний найбільш активний осередок ДТУМ було створено в Донецьку. Тут зосереджувалося інтелектуальне ядро організації, її координуюча ланка – Правління. Також діяли засновані членами ДТУМ фірми «Відродження», «Травень», а також – УКЦентр. І все це стало можливим лише завдяки активній позиції самих мешканців регіону. На початках Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка налічувало до 30 первинних організацій, які функціонували, зокрема, при інститутах УкрНДІВЕ, ІНФОВ НАН України, «Південдіпрогаз», «Теплоенергоуправлінні», обласній філармонії, телерадіокомітеті, Донецькому державному університеті, Донецькому політехнічному інституті, в ряді шкіл, училищ, були й територіальні осередки [2, с. 8-9]. Слід підкреслити, що саме Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка стало одним із перших важливих осередків формування основ громадянського суспільства на Донеччині.

22 квітня 1989 року виникла Донецька обласна організація Української Гельсінської спілки, 20 серпня – Донецька крайова (обласна) організація Народного Руху України, восени 1989 року – Донецька міська організація «Демократичний Рух». Усі ці рухи не лише ставили за мету відродження української мови та культури, але вперше виступили в опозиції монопольній владі КПРС. Із самого початку свого існування національно-демократичні організації регіону були нечисленними, організаційно розрізненими, чому у деякому ступені сприяли й суб'єктивні причини (наприклад, суперечності між керівництвом) [4, с. 110].

У ході Установчих зборів Донецької крайової (обласної) організації Народного Руху України були спроби осмислення тогочасних кризових проблем суспільно-політичного життя й шляхів виходу з цієї кризи. Зокрема, філософ І. Пасько зауважив три характерних риси поведінки влади: 1) пошук ворогів (тобто винних у кризовій ситуації); 2) захист ідеї суспільної власності будь-якою ціною; 3) сприйняття народу як абстракції (все владою діється від імені народу). Це в той час, коли потрібно було б орієнтуватися на інтереси особи та національний суверенітет [1, с. 42]. Реально ситуація на Донбасі була далеко не сприятлива для формування основ громадянського суспільства.

Протягом десятиліть в Радянському Союзі та особливо на Донбасі єдиною домінуючою силою була компартія. Вона в особі партійної номенклатури була юридичним розпорядником «загальнонародної власності». Між нею та трудящими масами перебувала

система одержавлених профспілок, котрі фактично відстоювали інтереси власника, правлячої номенклатури, але ніяк не інтереси трудящих [5, с. 434]. Г. Куромія зауважив, що вибух шахтарського страйкового руху на Донеччині в 1989 році був серед іншого спрямований проти компартії та її партійних осередків. У 1991 році настрої робітників Донбасу швидко змінилася на користь української суверенності і, врешті, української незалежності. Почуття глибокої відчуженості від Москви разом із упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні. На референдумі 1 грудня 1991 року, на тлі неминучого колапсу Радянського Союзу після серпневого путчу в Москві, русифікований Донбас зі значною часткою російського населення проголосував переважною більшістю за самостійність України. У Донецькій області проголосувало 76,6 відсотки громадян і 84 відсотки підтримало незалежність України [8, с. 472]. Проте необхідною ще була повсякденна робота задля утвердження незалежності. Зокрема – розвитку національної свідомості [11, с. 5]. Однак незалежність не привела до економічного покращення. Ейфорія від незалежності скоро поступилася глибокому розчаруванню внаслідок катастрофічного економічного спаду в незалежній Україні. У 1993 – 1994 роках Донбас відсахнувся від Києва, котрий, як і Москва, нібито експлуатував його. Тепер Донбас вимагав регіональної автономії та створення вільної економічної зони. Донбас завжди був проблемою і для Москви, і для Києва. Він зберіг свою славу і певною мірою дух вільного степу, де людність далеко від політичних метрополій вперто захищає свої інтереси, часто поводячись як опортуністи або найманці, щоб лиш утримати свободу. Визначальним для політики на Донбасі був і залишається могутній дух свободи та незалежності [8, с. 473].

Ставлення до української незалежності в різних регіонах країни було різним. І одним із визначальних факторів у цьому відношенні був саме рівень розвитку та стабільності національної свідомості в різних частинах України [6, с. 74, 75]. Водночас ставлення громадян до самостійного існування в незалежній державі залежало й від розвиненості громадянського самоусвідомлення та їх ставлення до інститутів громадянського суспільства.

У наш час вчені розрізняють розвинуте й нерозвинуте громадянське суспільство. Вищим критерієм його розвиненості зазвичай вважається участь у політичному житті. Серед обов'язкових самопроявів розвинутого громадянського суспільства називається активна діяльність, відповідальність за стан справ у державі, відсутність зловживань з боку посадових осіб, розвиток економіки, соціальної сфери й духовного життя суспільства. Нерозвинуте громадянське суспільство не здатне піднятися до загальних інтересів громадян, живе їх побутовими проблемами, пов'язаними з фізичним захистом і фізіологічним забезпеченням, обмежуючись каральною функцією відносно дрібних злочинців і організацією взаємодопомоги громадян [9, с. 89]. Слід зауважити, що від самих початків незалежності кожен із регіонів України мав свій специфічний рівень розвитку передумов громадянського суспільства.

І. Кононов відзначив, що зазвичай кожен із регіонів України на повсякденному рівні продукує різні проекти розвитку країни. Вже згодом ці проекти з різним ступенем адекватності відображають ідеологи. Щоправда, сьгоднішні ідеологічні концептуалізації існують обмежений час. Проекти ж, що склалися в товщі регіонального життя, є сталими утвореннями й мають значну тяглість. На прикладі автор порівняв суспільні (соціальні) проекти Донбасу та Галичини. Так для Донбасу модерна українська нація є співгромадянством, де етнічна приналежність індивіда є переважно особистою справою. У межах політичної нації припускається багатокультурність і багатомовність, а також розмаїтість стилів життя. Головною суспільною лояльністю є громадянська лояльність до політичної спільноти. Ця лояльність реалізується в стосунках «громадянин – нація».

У той час як для Галичини основним фундаментом є етнічна лояльність [7, с. 13]. Тобто теоретично для Донбасу процес формування громадянського суспільства має значні перспективи, насамперед – саме з огляду на досить яскраво виражену громадянську лояльність до політичної спільноти. Проте реалізація цього важливого для побудови цивілізованої держави процесу була та залишається проблематичною.

Л. Нагорна вважає, що Донбас – найбільш показовий, хоч і не типовий приклад регіону, етнічна структура якого не відіграє помітної ролі в соціальній стратифікації [12, с. 67, 68]. За І. Кононовим, головним її елементом є «велике ядерне утворення – українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців і росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ у культурі регіону, зламу ендогамного порогу між цими етнічними групами». На відміну від Галичини, котра «створила майже герметичне по відношенні до України символічне середовище» з акцентом на етнічності, у Донбасі головним стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії [13]. Окрім цього, на думку сучасних дослідників, для львів'ян характерною була ідентифікація себе як українців, а для донеччан – як радянських людей [14, с. 110]. Слід додати, що висока ступінь поліетнічності на Донеччині, велике розмаїття національностей, що проживають, не лише створюють передумови для широкої участі представників цих національностей у суспільно-політичному житті країни, але й вимагає їх активного залучення до розбудови інститутів громадянського суспільства та місцевого самоврядування в регіоні.

Загалом слід констатувати, що незважаючи на значний підйом громадсько-політичної активності наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, становлення основ громадянського суспільства на Донеччині мало цілу низку перешкод. Це насамперед:

- існування ще загалом радянської ментальності серед більшості громадян, яка ще була далека від розуміння принципів засад громадянського суспільства;
- надто міцні компартійно-номенклатурні традиції, котрі за звичкою не терпіли серйозних альтернатив;
- розпорошеність і розз'єднаність національно-культурних і громадсько-політичних товариств тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький В. Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989 – 1991 рр.) / Білецький В.С. – Донецьк : Український культурологічний центр ; Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.
2. Ми йдемо! (нариси з історії Донецького обласного ТУМ) / [Білецький В., Оліфіренко В., Тиха В. та ін.] ; за заг. ред. В. Білецького. – Донецьк : Український культурологічний центр ; ТОВ «Рапіт», 1998. – 224 с.
3. Болбат Т. Первые национально-культурные общества Донбасса (1988 – 1989 гг.) / Т. Болбат // Историчні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2. – С. 210-214.
4. Болбат Т. Періодизація історії громадянських об'єднань східної України (квітень 1985 – червень 1996 рр.) / Т. Болбат // Донецький вісник наук. товариства ім. Т. Шевченка. Т.13. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – С. 107-123.
5. Боргардт О.О. Аналітична історія України / Боргардт О.О. – Донецьк : Норд-Прес, 2008. – 476 с.
6. Кононов І. Запад: компромисс или конфронтация / И. Кононов, С. Хобта, С. Шудло // Донбасс и Галичина в региональной системе Украины. – 2008. – № 3. – С. 73-98.
7. Кононов І. Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення / [форум] // Україна модерна. – [спеціальний випуск] : Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К. ; Львів : Критика, 2007. – С. 7-26.
8. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
9. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект / Моргун В.А. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2003. – 431 с.
10. Общая теория права и государства : [учебник / под ред. В.В. Лазарева]. – М. : Юристъ, 2007. – 575 с.

11. Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донбасі / П. Лаврів // Східний часопис. – 2012. – № 49. – С. 4-5.
12. Нагорна Л. Исторична свідомість у регіональному вимірі : українські реалії / Л. Нагорна // Регіональна історія України. – 2011. – № 5. – С. 61-74.
13. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І.Ф. Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 14-17.
14. Черныш Н. Запад: компромисс или конфронтация / Н. Черныш, О. Маланчук // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 3-4. – С. 104-116.

А.В. Сергеев

Формирование основ гражданского общества в Донецкой области в конце 1980-х – начале 1990-х годов

В статье анализируется процесс становления основ гражданского общества в Донецкой области в конце 1980-х – в начале 1990-х годов. Особенное внимание уделено региональным особенностям данного процесса.

Ключевые слова: гражданское общество, демократизация, политические права и свободы, гражданские организации, проблемы идентичности.

A.V. Sergeev

Forming of Bases of Civil Society in Donetsk are at the end of 1980th – beginning of 1990th

In the article, becoming bases of civil society is analysed in the Donetsk are at the end of 1980th – at the beginning of 1990th. The special attention is spared the regional features of this process.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2013.